

ԵԼԻՉԱՎԵՏՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ (ՆԱՀԱՆԳԻ) ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX
ԴԱՐՈՒՄ

XIX դ. առաջին 30-ամյակի ընթացքում՝ ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական երկարատև պատերազմից հետո, Անդրկովկասը միացվեց Ռուսաստանին, որը շրջադարձային նշանակություն ունեցավ տեղի ժողովուրդների տնտեսական կյանքի, մշակույթի և այլ զարգացումների առումով: 1833թ. ստեղծվեց «Անդրկովկասի բարեկարգման հատուկ կոմիտե», որը պետք է զբաղվեր սույն տարածաշրջանի բարեփոխումների ծրագրեր մշակելով և իրականացնելով¹: Ելնելով ցարիզմի վարած գաղութային քաղաքականությունից, հատկապես վարչատարածքային օրենսդրությունը կիրառելիս անտեսվում էին տեղի բնակչության ազգային առանձնահատկությունները և շահերը, որից առաջին հերթին տուժում էր երկրամասով մեկ ցրված հայությունը: 1840թ. օրենքով Հայաստանին «Արևելից կողմանց» հայաշատ Գանձակը զետեղել էր Թիֆլիսի նահանգի, իսկ Արցախ-Ղարաբաղը՝ Կասպիական մարզի մեջ:

Նշանավոր էր 1867թ. դեկտեմբերի 9-ի օրենքը, ըստ որի ձևավորվեց նաև Ելիզավետպոլի՝ նոր նահանգի, որի մեջ ընդգրկվեցին ութ գավառներ՝ Ելիզավետպոլի, Արեշի, Ղազախի, Շուշիի, Նուխիի, Զանգեզուրի, Ջերախի, Ջհանշիրի՝ Գանձակ-Ելիզավետպոլ կենտրոնով: 1815-1825 թթ. այդ քաղաքն ուներ 1500 ծովս՝ 6500-7000 մարդ: Իսկ 1865թ. այնտեղ կար 7948 հայ և ընդամենը 15081 մարդ: 1825-1865 թթ. ընթացքում այդ թիվը ավելի քան կրկնապատկվել էր նույնաժամանակում, նույն 1865թ.՝ 75098 մարդ²: համեմատաբար մեծամասնություն էին կազմում հայերը: Անդրկովկասն, այդ թվում նաև Ելիզավետպոլի նահանգը, դեռևս վաղ ժամանակներից աչքի էր ընկնում ազգաբնակչության խայտաբղետ կազմով, որին նպաստել է երկրամասի աշխարհագրական հարմար դիրքը. արևելքը՝ արևմուտքին միացնող կարճ ճանապարհը:

Ելիզավետպոլի գավառի, նահանգի տեղաբնիկ հնագույն ազգությունն էր հայությունը, որի հիմնական բնօրրաններն էին պատմական Հայաստանի՝ Սյունիք, Արցախ, Ուտիք-Պարդմանք, Օար-Զանգեզուր և հարակից այլ տարածքներ ևս:

XVIII-XIX դարերի սահմանագլխին Արևելյան Հայաստանի և հարակից երկրների տարածաշրջանում՝ իշխող անբարենպաստ քաղաքական պայմանների ու հարատև պատերազմների հետևանքով

¹ Иваненко В., Гражданское управления Закавказьем, Тифлис, 1901, с. 341.

² «Сборник статистических сведений о Кавказе», т. I, 1869, отд. IV, 22, 74-75.

ստեղծված անտանելի իրավիճակների պատճառով, հերթական անգամ տեղի ունեցավ հայության զանգվածային արտագաղթ: 1804-1813 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմի ընթացքում մեծ թվով հայեր տարագրվեցին Վրաստան. Գյանջայի և Ղարաբաղի խանություններից հայերը գաղթեցին Կախեթիա, Սոմխեթիա և Զարթլի, որոնք արդեն Ռուսաստանի տիրապետության տակ էին: Այդ ընթացքում Ղարաբաղում եղած 10000 ընտանիք-ծխերից մնացել էր 3080-ը³, իսկ մեկ այլ վկայությամբ՝ նրանց թվաքանակը, 30 տարվա (1783-1812) ընթացքում պակասել էր մոտ 6 անգամ՝ 30000-ից մնացել էր 5000 ընտանիք⁴: Ռուսական կայսրության տարբեր վայրերում, այդ թվում նաև Կովկասում հիմնվեցին հայկական բազմաթիվ բնակավայրեր և «Ռուսաստանի հարավային ազատ, խոպան, անբնակ վայրերը՝ աշխատասեր, գործունյա հայերի ջանքերով կյանքի էին կոչվում»⁵:

Բարենպաստ պայմանների դեպքում կատարվում էր ներգաղթի պրոցեսը. հայության տեղաշարժերը տեղի էին ունենում ըստ իրավիճակների. երկրից հեռացած մեկիցներից ոմանք ետ վարադարձան և հիմնեցին նոր բնակավայրեր՝ Մեծ Շեն, Մոխրաթաղ և այլ գյուղեր՝ Զրաբերդում: Լոռի գավառում հիմնավորված Մելիք-Ջումշուդ Շահնազարյանի միջամտությամբ նախկին շատ բնակիչներ վերադարձան Ղարաբաղ. ոմանք էլ չվերադարձան... 1826-28 ռուս-պարսկական պատերազմի նախօրյակին Վրաստանի կազմում (ըստ Ալ. Երիցյանցի) «... սկսած Գանձակից և նրա շրջակայքից, մինչև Իմերեթի սահմանը 1821թ. եղել է մոտ 34.000 տուն քրիստոնյա, որոնք բնակվելիս են եղել 6 քաղաքներում և 975 գյուղերում»... Ըստ այդ տվյալների Վրաստանի քրիստոնյա բնակչության 1/3-ը հայեր էին, իսկ «վրացիք՝ պակաս քան 2/3-ը: Հայք վերոհիշյալ վեց քաղաքներում (Թիֆլիս, Գորի, Անանուր, Թելավ, Սղնախ, Ելիզավետպոլ) ամենաբազմաթիվ տարրն էր... ութ քաղաքացիներից 7-ը՝ հայ էր և մեկը՝ վրացի, իսկ չորս գյուղացիներից երեքը՝ վրացի, մեկը՝ հայ...»⁶:

1820-25 թթ. տվյալներով Ղարաբաղի երկրամասում կար 18.500 ընտանիք, մոտ 90.000 երկսեռ մարդ, որի 1/3-ը հայ էր և 1/7-ը՝ մահմեդական:

1826-1829 թթ. ռուս-պարսկական և ռուս-թուրքական պատերազմների հաղթական ելքերով, տեղի ունեցած պարսկահայերի և արևմտահայերի ներգաղթով էլ ավելի մեծացավ կովկասահայության

³ «Собрание актов относящихся к обозрению истории армянского народа», ч. II, с. 223.

⁴ Тунян В., Карабахский конфликт, Ер., 1999, с. 5.

⁵ «Сборник актов относящихся...», ч. II, с. 296.

⁶ Երիցյանց Ալ., Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և Կովկասի հայք XIX դարում (1800-1832), մաս II, Թիֆլիս, էջ 139:

թվաքանակը: 1850-ական թվականներին Անդրկովկասում հայերի թիվը կազմում էր 400.000⁷:

XIX դ. ընթացքում այս երկրամասում հաշվվում էր մոտ 1200 հայկական բնակավայր (ներառյալ Երևանի նահանգը և Կարսի մարզը), որից մոտ 90-ը՝ խառը բնակչությամբ: Հայության ցրված նման իրավիճակը, բնական է բացասաբար էր ազդում նրա ճակատագրի ընդհանուր իրավիճակի վրա... ջլատվում էր ժողովրդի ազգային միասնությունը և թուլանում՝ պաշտպանվածությունը. փոշիանում էին ազգի ունեցվածքը և եկամուտները... Ասկայն, դրա փոխարեն, հայերի առկայությունն որևէ վայրում խրախուսվել ու հովանավորվել է, քանի որ հայ գործարար առևտրա-արդյունաբերողների ու մասնագետների երկկողմանի գործառնությունները շահավետ ու ձեռնտու են եղել: Մեծ էր շուշեցի և գանձակեցի հայ նման գործարարների դերը, որի գործունեության շրջանակներն ընդգրկում էին Ռուսաստանի և արտասահմանյան երկրների առևտրա-արդյունաբերական ոլորտները և այնտեղի բանկերում ունեին շոշափելի դրամագլուխներ:

1886-87 թթ. Ելիզավետպոլի նահանգի բնակչության ընդհանուր թիվը կազմում է 728.251 երկսեռ մարդ⁸, որում մեծաթիվ էին նաև հայերը՝ հատկապես Շուշիի, Ջանգեզուրի և Գանձակի գավառներում:

Հնագույն բնակիչներից էին ուտիները, որոնք XIX դ. ընթացքում ապրում էին Ելիզավետպոլի Նուխի գավառի Վարդաշեն և Նիջ (Նիժ) բնակավայրերում: Ուտիներն իրենց հայեր էին անվանում, խոսում էին ուտերեն լեզվով, գրում էին հայերեն տառերով. մեծ մասամբ լուսավորչական քրիստոնյաներ էին, կրում էին հայկական անուններ ու ազգանուններ: Եվ ավելի քան 20 դար գոյատևելուց հետո, XIX դ. վերջում և XX-ի սկզբում ծուլվելով հայերին, վերացան:

Օազումով հայեր էին այրումները, որոնք XIX դ. կային նաև Պարսկաստանի Մակու, Խոյ, Սալմաստ ու Արևելյան Հայաստանի Արագածոտն և Արևելից կողմանց՝ Գարդմանք-Ռուտիք գավառներում: Գանձակի լեռնակողմը, նրանց անունով կոչվում էր «Այրումլու» և այլն... Նրանք մահմեդականացվել էին և վիճակագրական նրանց տվյալները տրվում էին թուրք-թաթարների հետ միասին:

Ուշ միջնադարից սկսած, հյուսիս և հարավ-արևելքից Անդրկովկաս ներթափանցեցին թուրք-թաթարական խառնիճաղանջ քոչվոր ցեղախմբեր, որոնք ուժով գրավում էին տեղաբնիկների տարածքները և հաստատվում այնտեղ: XVIII-XIX դդ. նաև Ղարաբաղի հայ մելիքների միջև ծագած անհամաձայնություններից օգտվեցին նրանց ցեղապետերը և հանձինս Փանահ խանի ու նրա հետնորդների (որոնք հովանավորվում էին նաև Ռուսաստանի կառավարության կողմից) օրոք, նրանց ջանքերով

⁷ «Кавказ», 1854, N 80-91 (Дюлорье, «Армяне»).

⁸ «Свод статистических данных из посемейных списков населения Кавказа», Тифлис, 1888. с. I.

Հայաստանի «Արևելաց կողմանց» տարածքները՝ հատկապես Ղարաբաղը, լցվեց թուրք-թաթարական բազմաթիվ ցեղախմբերով. նրանք իսլամի միավորող ազդեցությամբ՝ իրենց անվանում էին մահմեդականներ. դա ուներ ոչ միայն հավատքի, այլ նաև ազգային պատկանելիության հավաքական նշանակություն: Պարսկական ծագում ունեցող մահմեդականներ էին թաթերը, թալիշները, որոնց մի մասը բնակվում էր Ձանգեզուր գավառի հարավում Լեկվազի և Նյուվադի գյուղական համայնքներում, նաև՝ Ղազախի Թաթի և Կադիր գյուղերում: Անդրկովկասի արևելյան շրջաններում կային թաթախոս հայեր, որոնց մեծ մասը մահմեդականներ էին:

Նահանգի Ելիզավետպոլ և Ղազախ գավառներում հայտնի էր «թարաքյամա» կոչված մեկ այլ տոհմաճյուղ, որն՝ իրենց իսկ մեկնաբանությամբ, նշանակում էր «կոպիտ, վայրի թաթար»: Մահմեդական բնակչության երկրորդ խոշոր հատվածը քրդերն էին. Ղարաբաղում հայտնի էին ջվանշիր, քենգերլի, դիլագարդա, քուլանի և ֆարիկյան անուններով քրդական ցեղախմբեր, որոնց մեծ մասը կենտրոնացած էր Ձանգեզուրի գավառում (եղած 113 գյուղերից, 91-ը՝ գտնվում էին այնտեղ): 1897թ. նահանգում եղած 17.545 երկսեռ մարդուց՝ 3042-ը քուրդ էր և 13.503-ը՝ եզդի⁹: Կային նաև թուրք-թաթարական այլ ցեղախմբեր: Մահմեդականների խայտաբղետ զանգվածը բաժանված էր կրոնական 3 ճյուղի՝ շիա, սունի, ալի-ալլախ, որոնք միմյանց չէին հանդուրժում և այդ պայքարը հաճախ հանգեցնում էր արյունալի միջադեպերի: Քարոզիչ մոլլաներն իրենց հոտին ներշնչում էին սեփական կրոնի ու անձի հանդեպ առաջնայնություն, ինքնահավանություն, ինքնավստահություն, և ատելություն, արհամարանք մյուս կրոններին ու դավանանքներին՝ հետևողների, հատկապես քրիստոնյանների նկատմամբ: Հավատացյալների վրա անմիջական ազդեցություն էին ունենում մոլլաների այն քարոզները, թե «գյավուրներին» թալանելը, կողոպտելը և սպանելը մեղք չէ, դրանով նրանք ապահովում են իրենց նյութական կյանքը՝ այս, և մահից հետո դրախտը՝ հանդերձյալ, աշխարհներում: Կամ նամազ անելով և ուխտագնացության մեկնելով սրբավայրերը, հավատացյալները կմաքրվեն գործած մեղքերից, և ամենակարող ալլահը կների և կպահպանի նրանց: Հակաքրիստոնեական այս տրամադրություններն օգտագործվում էին նաև միջպետական քաղաքական ոլորտներում... Ներշնչված հիշյալ քարոզներով, իրենց տոհմացեղապետերի, հետագայում խաների, շահերի ու սուլթանների կողմից վարվող ռազմատենչ պատերազմների ընթացքում, քշելով ու սպանելով տեղաբնակ ազգերին, յուրացնում էին գրավված տարածքները, տիրանում նրանց բարեբեր հողերին,

⁹ Всеобщая перепись Российской империи 1897г.

ամասուններին, ունեցվածքին. այդ գործողություններն ուղեկցում էին իրենց ողջ կյանքի ընթացքում: Եվ պատահական չէր, որ «Նրանք ելիզավետպոլի մարզում զբաղեցնում էին դեպի դաշտավայր տանող բոլոր կիրճերի մուտքերը. օգտագործում էին հարթավայրային ջրովի հողատարածքները և լեռնային արոտավայրերը... Մյուս ազգերի համեմատությամբ, թաթարներն ամենաապահով բնակիչներն են, քանի որ մարզում տիրապետող ցեղն էր, հատկապես Գյանջայի խանության ժամանակներից սկսած»¹⁰:

Անդրկովկասում հայտնի էին քոչվոր մահմեդականները. իրենց մոլեռանդությամբ ու թվաքանակով աչքի էին ընկնում թաթարները: Ուսումնասիրողներից մեկի բնորոշմամբ. «Անդրկովկասի պետական գյուղացիության մի ստվար մասը մտնում է բնակչության մի այնպիսի խմբի մեջ, որն իր մարդկային հատկություններով, մշակույթի ու կենցաղի ցածր մակարդակով, խիստ տարբերվում է մյուսներից, դրանք քոչվորներն են, որոնք իրենց վարած հատուկ կյանքով... մի ինքնատիպ բացառություն են, որը շատ հեռու է մարդկայնորեն ընդունված համընդհանուր չափանիշներից: Նրանք ոչնչով կապված չեն շրջակա բնակչության հետ և իրենց ապրելաձևով ու վարքագծով հակակրանք են առաջացնում հարևան մյուս ժողովուրդների մոտ»¹¹: Քոչվորների հիմնական զբաղմունքն անասնապահությունն էր. «... առանց որի նրանք կմնային ամենախղճուկ արարածները իրենց անաշխատասիրության՝ ծուլության պատճառով և պատահական չէ, որ անասնապահությունը մշտապես գերադասել են հողագործությունից»¹²: Նրանց զբաղեցրած ամառային ու ձմեռային արոտավայրերի տարածքը 594.965 դես. էր՝ նահանգի ողջ տարածքի 61,46%-ը: Նրանք անասնապահները քշում էին մինչև 400 մղոն հեռավորության վրա՝ տարբեր ուղղություններով, ուր տեղադրված էին հայկական բազմաթիվ գյուղեր, որոնց ցանքսերը ոչնչանում էին, իսկ բնակիչները՝ թալանվում, և դա վերջ չուներ. առավել վտանգավոր էին քոչվորների ավազակային խմբերը, որոնք վխտում էին երկրամասի ճանապարհների վրա և ամենուր...

Անդրկովկասը ռուս ազգաբնակչությամբ բնակեցնելու առաջին քայլերը կատարվեցին XIX դ. սկզբներին: Վերաբնակեցման այս գործընթացը՝ ցարական կառավարության կիրառվող գաղութային քաղաքականության հիմնահարցերից մեկն էր: Այն կատարվում էր տարբեր փուլերով ու նպատակներով. կարևորը ռազմա-ստրատեգիական ուղղվածությունն էր: Հաջորդ փուլը պայմանավորված էր գրավված նոր շրջանների ներքին կյանքի՝ տնտեսական, ազգային և այլ խնդիրների

¹⁰ "Записок" Кавказского общества сельского хозяйства, за 1861г. N 3, 4, 5 (автор И. Серебряков).

¹¹ "Свод материалов по ЭБГКЗК", т. III, ч. II, с. 65 (Бахтадзе И., Кочевники).

¹² Серебряков И., Сельское хозяйство в Елисаветпольском уезде, Тифлис, 1862, с. 68-69.

մշակմամբ ու իրագործմամբ: Գաղթողները մեծ մասամբ ռուս աղանդավորներ էին, ինչպես նաև քայքայված ճորտ գյուղացիներ: Գաղթելու թույլտվության պաշտոնական որոշումը կայացվեց 1830թ. հոկտեմբերի 20-ի օրենքով: Անդրկովկասում նրանց առաջին բնակավայրերից էին Ղարաբաղը և Գանձակը: Ցարիզմը շուտով հասկացավ, որ Անդրկովկասի գաղութացման գործընթացում նրանք կարող էին լինել հիմք՝ հուսալի հեմարան: Եվ ի տարբերություն 1800-1830-ական թվականներին եղած դատապարտող հալածական օրենքների ու որոշումների, ի պաշտպանություն նրանց՝ հրապարակվեցին մոտերը: Նախ ստեղծվեց «ռուս վերաբնակիչների տեղավորման» հանձնաժողով, որի գլխավոր խնդիրը պետք է լիներ Անդրկովկասում վերաբնակվող ռուսների կարիքները հոգալը՝ հատկացնել բնակելի հարմարավետ տարածքներ, վարելահողեր և այլն¹³: և այս գործընթացը շարունակվեց XIX դ. ողջ ընթացքում: XIX դ. վերջում Ելիզավետպոլի ռուս բնակչության թիվը մոտ 12.000 էր, այն ավելին կլինեք, եթե նրանցից մոտ 1330 մարդ չգաղթեր Ամերիկա (Կանադա):

Ռուսներով բնակեցման գործընթացը շարունակվում էր նաև XX դարի սկզբին, 1905թ. վերականգնված Կովկասի վտխարաքայությանն ուղղված պաշտոնական գրություններից մեկում հատուկ մշված էր, որ «փոխարքայի քաղաքականության առաջնակարգ խնդիրը եղել է և մնում է երկրամասը ռուսներով բնակեցնելու չընդհատվող գործընթացը»¹⁴:

1818-1820 թթ. այստեղ բնակություն հաստատեցին նաև աղանդավոր (յուդեոական) գերմանացիները: Ռուսական կառավարության համաձայնությամբ և հովանավորությամբ, կազմակերպվեց նրանց արտագաղթը դեպի ռուսական սահմաններ:

Գանձակի և Շամխորի բնակավայրերում հաստատվեց 455 գերմանացի գերդաստան, ուր հիմնվեցին Ամենեֆելդ և Ելեննդորֆ գաղութները: Չնայած կրած դժվարություններին, նրանք կարողացան հաղթահարել բոլոր խոչընդոտները և շնորհիվ իրենց աշխատասիրության և քաղաքակրթության, ժամանակի ընթացքում «ծառանների վիճակից վերծվեցին հարուստ մենատնտեսների...»¹⁵: 1897թ. մարդահամարի տվյալներով նրանց թիվը կազմում էր 3322 մարդ: Գերմանացիների վերաբնակեցման հարցում ռուսական կառավարությունը ակտիվ դեր կատարեց, որը նպատակ էր հետապնդում տեղում տնտեսական զարգացման, նրանց կենցաղավարության

¹³ Долженко И., Хозяйственный и общественный быт русских крестьян Восточной Армении, Ереван, 1985, с. 13-14.

¹⁴ «Обзор переселенческого дела на Кавказе», СПб, 1913, с. 2-6.

¹⁵ Ազգագրական հանդես, գ. 2, Թիֆլիս, 1900, էջ 232-233:

բարերար ազդեցության և այլ առումներով ևս: Սակայն այդ ձգտումները չիրականացան, քանի որ գերմանացի վերաբնակիչներն ապրում էին ներփակ, շրջապատից կտրված՝ մեկուսի կյանքով: Բնիկներին վերաբերվում էին արհամարհանքով, որպես ստորին, սև աշխատանքներ կատարող վարձկանների...

Չրեա ազգաբնակչությամբ առանձնանում էր Նուխի գավառի Վարդաշեն գյուղաքաղաքը, «ուր 200 տարի առաջ հաստատվել էր հրեական 60 ընտանիք: Նրանք այժմ այստեղ իրենց թվաքանակով գերազանցում են մյուս ազգերին. խոսում են պարսկերեն, նրանց թաղամասը խիտ է բնակեցված (կես քառ. մղոնի վրա՝ 304 ծուխ)»¹⁶: հետագայում այդ թաղամասը վերածվեց առանձին գյուղի, որը կոչվեց Ջիուղլար՝ Վարդաշենի հարևանությամբ: Նրանց թիվը Նուխի գավառում, 1885-86 թթ. տվյալներով, կազմում էր 240 ծուխ, 1203 արական և 1079 իգական սեռերի՝ թվով 2282 մարդ, որը կազմում էր գավառի բնակչության 3%-ը¹⁷: 1897թ. մարդահամարի տվյալներով՝ 2031 մարդ, որից 175-ը՝ քաղաքաբնակ: Գնալով նրանց թիվը պակասում էր:

Այսպիսով Գանձակ-Ելիզավետպոլի մահանգի բազմազգ բնակչության հիշյալ կազմը պահպանվեց XIX դ. ամբողջ ընթացքում: Պաշտոնական վիճակագրության տվյալները վկայում են, որ ներգաղթի (հատկապես հայերի) և բնական աճի շնորհիվ մեծանում էր բնակչության ընդհանուր թվաքանակը: Որպես օրինակ վերցնենք 1873 և 1886 թվերի ընտանեկան ցուցակների տվյալները¹⁸ և համադրենք:

1873թ.			1886թ.	
Գավառները՝ քաղաքների հետ միասին	ծխերի քանակը	բնակչության (երկսեռ) թիվը	ծխերի քանակը	բնակչության (երկսեռ) թիվը

¹⁶ Сборник материалов описание местностей и племен кавказе, вып. XVIII, отя. III, ст 111 ("Евреи в селе Вардашен").

¹⁷ Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян закавказского края, т. VI, ч. II, с. 18.

¹⁸ Свод статических данных извлеченных из по семейных списков населения Кавказа, Тифлис, 1888, с. I.

ԵՒԻՋԱՎԵՏՊՈԼԻ ԳԱՎԱՌԻ (ՆԱՀԱՆԳԻ) ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XIX ԴԱՐՈՒՄ

1. Ելիզավետպոլի...	14.476	100.050	20.540	122.888
2. Արեշի...	6.763	37.657	9.619	51.845
3. Ջեբրաիլի...	6.742	41.032	8.663	46.402
4. Ջևանշիրի...	8.025	48.233	9.694	54.950
5. Ջանգեզուրի...	15.191	87.948	19.447	123.997
6. Ղազախի...	9.933	74.852	11.524	84.888
7. Նուխի...	16.577	94.375	21.637	117.013
8. Շուշի...	15.839	102.703	22.715	126.268
Ընդամենը	93.546	587.450	123.839	728.251

Ստացվում է, որ 1886թ. 1873 թվի համեմատությամբ (13 տարվա ընթացքում) ծխերի թիվը աճել էր 32,3%-ով, իսկ բնակչության թիվը՝ 23,9, մոտ 24%-ը: